

НЕДЕЉКА БЈЕЛАНОВИЋ*

Институт за књижевност и уметност, Београд

ДОБРА ДЕЧИЦА – ИДЕАЛНА ЗЕМЉИЦА: СРПСКО ОБРАЗОВАЊЕ И НАУКА У САТИРИЧКОЈ ОПТИЦИ РАДОЈА ДОМАНОВИЋА

Апстракт: Рад се бави једном од кључних тема Домановићевог књижевног стваралаштва, али и публицистичког и друштвеног и културног рада: образовањем и васпитањем, као и формирањем критичког мишљења. Његова непопустљива концентрација на процес образовања, круцијални значај у развоју појединца као друштвене ћелије, свједочи о томе колико је Домановићу било стало до овог проблема. Такође, у тексту је акценат стављен на трансфигурацију историјских наративних матрица и њихов пријем и тумачење међу Србима, који се испостављају не само као умјетничко свједочанство о расапу једног специфичног митопоетског и митоонтолошког свјетоназора, него и као критички пресјек дијахроније широког образовања ондашњег српског народа. Домановић бира тренутак који се испоставља као идеалан за сатиричко обликовање будући да зумира стање међувремена и међупростора, скоро замрзнутог хронотопа, када један систем одумире а други још није ухватио одговарајући замах нити успоставио стабилне координате, фокусирајући се на посљедице овог процеса међу својим савременицима.

Кључне ријечи: образовање, васпитање, мит, историја, филолошка критика, сатира као документ епохе.

„Пародија је за модерног умјетника важан начин да се споразумије са прошлошћу.“ (Л. Хачион)

„Као и све, тако и та идеологија мења се у току времена, и на место једног схватања националног карактера долази друго, које обично почиње критиковањем старијег схватања.“ (С. Јовановић)

О Домановићу је, за више од цијелог вијека од његовог оглашавања у нашој литератури, писано и много и добро. Имао је ријетку срећу да његови први, и најутицајнији критичари, савременици, пишу похвално о њему, истичући и драгоцјен дар и приповједачко мајсторство и дистанцу

* nperisic@gmail.com

очекиванију од „велике“ културе и изверзираног писца. Јован Скерлић, у некрологу за Домановића 1908. године, пише да је Радоје био „морални критичар политичког и друштвеног стања у Србији“, да су му сатире „најбоље и најјаче ствари у своме роду у целој српској књижевности“, да је политичку сатиру „подигао на висину где до њега никада није била“. Осим што даје суд да је Домановић писац дјела *врло оригиналних и решке оштрине*, Скерлић, темељан и досљедан каквим га је иначе био, не пропушта да подвуче Домановићеву „јувеналску“ улогу у нашој културној и политичкој средини (Скерлић 2000: 460). Изузетан, превратнички значај Домановићев (а поводом „Страдије“) подвући ће и Слободан Јовановић.¹

Радоје Домановић је, судећи како према својим првим, тако и према неким потоњим критичарима, самоникао таленат,² дакле једна врста аутохтоне, сатирички устројене посматрачке свијести. Овдје је веома важно нагласити – он је истовремено, као публициста, политичар, писац и наставник и критичар српског образовања и науке *из прве руке*, за нас данас једна врста повлашћеног иронијског извјештача. Уосталом, наставнички позив био је онда, више него данас, „у поређењу са другим чиновничким

¹ „’Страдија’ је нанела Александровом деспотизму најтежи удар који се могао нанети; деспотизам се трпи докле се верује у његову просвећеност: ‘Страдија’ је приказивала Александров деспотизам као деспотизам једног сметењака који је све окренуо тумбе, огласио лаж за истину, а лудост за мудрост“ (Јовановић 1936: 226).

² „Ове његове приче иду у врсту алегоричних и фантастичних прича у роду Свифтовом, каквих досад у нас није било. Са њима, дакле, наша књижевност добија и нов књижевни облик. Критици је нарочито пријатно то истаћи. [...] Занимљиво је поменути још и то да г. Домановић, како изгледа, није познавао раније обрасце тога рода у страниој књижевности, ни Свифта ни Волтера, Лукијана, Раблеа, и Кеведа“ (Поповић 1958: 68).

Како је Богдан Поповић тачно дошао до закључка да Радоје Домановић није упознат са великанима сатире, није нам најјасније, будући да се не аргументује додатно овај искључиви став, нити му се доцније у анализи враћа.

Сам Домановић, пак, истиче да му је од свих домаћих и страних писаца најдражи велики сатиричар Гогољ, који свакако није „чист“ сатиричар, али у чијем је дјелу сатира свакако једна од погонских снага. Сцена у којој Марко зајаше Шарца и јури „велосипедисту“ – до сржи је донкихотовска. Волтер се у изводима налази у часописима, предмет је чланака и приказа, а 1903. (додуше, послје Поповићевог текста) у преводу се налазе и Свифт и Волтеров *Кангиг*. Домановић такође баштини и традицију Стеријину, али и тон полемичких текстова и Вука, његових противника и сљедбеника. Ипак, као аксиом је остала тврдња да је Домановић самоникла биљка у нашој књижевности и култури, мада његовом великом таленту и дјелу никако не може шкодити признање да су утицаји велике европске сатиричке баштине и непорециви и формативно значајни.

занимањима можда највише укључен у сложен однос између власти и народа” (Столић 2003: 89).

Тема је и занимљива и важна из неколико разлога: најприје, јер је константна у Домановићевом стваралаштву, појављујући се досљедно и репетитивно како у сатирама, тако и у чланцима, освртима и коментарима у периодици, али и у Домановићевој преписци и полемикама. То свакако може да изгледа и као само по себи разумљиво, будући да је Радоје Домановић био – барем један дио своје не нарочито срећне каријере државног службеника³ – и просветни кадар, али непопустљива концентрација на процес образовања, његов круцијални значај у развоју појединца као друштвене ћелије, а онда и у судбини самог тог друштва, свједочи о томе колико је сатиричару било стало до овог проблема, и колико је енергије, понекад и плаховите, неукроћене, било посвећено дотичном предмету. Скерлић је одлично примијетио да су Домановићеве сатире понекад „крваве”, а Богдан Поповић да излазе из оквира залеђене сатиричне дистанце, претварајући се у изливе увријеђеног родољубља.

Пошто увршћивање у културно памћење, по природи ствари и логици прагматизма, подразумејева редукционизам у мањем или већем обиму – то је свакако случај и са Радојем Домановићем. Овдје не мислимо само на сужавање обима публикованих сатира које улазе у књижевноисторијски опсег канона, него на повремено губљење из вида цјелокупне дјелатности Домановићеве као друштвеног радника. За потребе овог погледа на одређени период наше социокултурне историје ту ћемо уобичајену оптику разматрања Домановићевог стваралаштва знатно проширити, узимајући у обзир и чланке, огледе, па чак и један текст који има претензију да буде научни рад.

Према Стивену Гринблату, дјела која припадају сатири и панегирицима, жанровима на супротним половима у односу на емотивни спектар, али у истом кругу социокултурне и литерарне међузависности, „често изгледају бескрајно важна када се први пут појаве, али њихова снага убрзо почиње

³ Радоје Домановић живио је само 35 година. У Пироту, Врању и Лесковцу радио је као наставник. Године 1898. изгубио је посао по политичкој основи, као отворен опозиционар. Службу је изгубила и његова супруга Наталија, учитељица. У два наврата био је писар Министарства просвете (1900. и 1903), а тај посао је такође губио због свог активизма, када је „по казни” премјештан наново у унутрашњост. Све вријеме је сарађивао са различитим листовима, а неке је и сам покретао. Понекад се цијела породица издржавала од мршавих прихода Радојевог књижевног и публицистичког рада. У тренутку када га је туберкулоза приковала за постељу – самртничку, испоставиће се – Домановић је био на позицији шефа коректора Државне штампарије.

да бледи како бледе појединци на које дела упућују, а слабљење књижевне снаге се наставља када се темељно мењају модели и границе које су дела изразила и применила" (Гринблат 2004: 41). Овај аутор говори такође о нужној ентропији смисла у временском пресеку и доцнијем тумачењу ових текстова, и у оквиру исте културе. Рекреирање (читаочево) културних узуса у којима је дјело настајало и друштвено дјеловало, како процењује Гринблат, испоставља се као добар модел проучавања међузависности и прожимања утицаја књижевности и општекултурних и друштвених тенденција. Књижевност се дакле јавља као важан контактни агенс културе, а „свест о култури као сложеној целини може нам помоћи да повратимо тај смисао тако што ће нас навести да реконструиремо границе на којима се ова дела темеље" (Исто). Стога можда није згорег још једном нагласити: наш је предмет овога пута Домановићева *интерпретација* социокултурних, образовних прилика и менталитетских одличја савременика и сународника, која, без сумње, као сатиричка трансгресија али и као лични суд, у овој или оној мјери, пренаглашава одређене друштвеноисторијске компоненте времена у коме настаје.

Тема школовања, развиће јединке кроз контролисани поступак учења и васпитања, у Домановићевој оптици постаје идеална за фундаирање *кришике меншалишеша*, разобличавање рђаве методологије и обичаја. Сатиричка монтажа у посматраним текстовима, како дневнополитичким, тако и оним који су прошли кроз највиши степен књижевноумјетничке транспозиције сирове свакодневице (попут „Мртвог мора") – носи неизбрисиве трагове емотивности. Ексламација донекле круни зацртани идеални концепт дистанцираног наратора сатире, али с друге стране доприноси ширини осјећајног хоризонта. „Мртво море" се тако завршава чувеним пасажом дотад екстрадијегетичког приповједача/коментатора:

На мирној површини устајале, смрдљиве водене масе по којој се ухватило зеленило, појавило се, искочило неколико таласића, жудећи да се отму, да полете некуд више, али се брзо вратише маси; зеленило опет све покри, а мирну површину ништа више не уздрма, никакав се талас више не подиже. Ух, како се осећа задах устајале воде која се не миче! Дави, гуши. Ветра дај да крене непомичну трулу масу! Нигде ветрића... (Домановић 2000: 92)

Коментаторски упад у унутрашњу дијегезу илустрација је слома онога ко говори/критикује, па боље него ишта друго свједочи о дубоком емоционалном ангажману критичара, о немогућности да се сатира хируршки одвоји од живог живота. Уосталом, то што Домановић повремено излази из

оквира дистанцираног посматрача који сецира друштвене појаве, то само илуструје до које мјере важи она лијепа мисао Теодора Мартина – да се не пародира оно што се не воли. О топлини наклоности иза прве линије сатиричне оштрине свједочи још један посредан доказ: а то је чињеница да су дјеца изузета из сваке, па и најблаже, најбезболније пошалице. Домановић никада не критикује ученике. Они су, према његовом очигледно презентованом ставу, повлашћени у цјелокупном корпусу. Дјеца су колективни лик, изложена милости и немилости хаотичном образовном систему: ако систем као термин није прејака ознака за стање које Домановић описује, критикујући га по вертикали од највише тачке извршне власти (текстови о министрима просвете⁴), преко наставног особља, метода учења и поучавања, затим уџбеника, лектира („Хајдук Станко“, „Мртво море“, „Гласам за слепце“), до крајњих консеквенци таквог приступа едукацији (скица понашања и навика одраслих људи чијем се менталитету нештедице подсмјева).

Још је то евидентније у новинским чланцима, у којима симболизација нема функцију, него се и циља на огољену поенту. На пример, у два чланка из „Страдије“, године 1905, Домановић пише о лијепој и „родољубној“ пракси да се школама тестаментарно завјештава новац. У чланку „Благо српској деци“, од 20. јануара, наводи се као свијетли егземплар „велики Србин“, „пензионовани професор гимназије“, чијем су примјеру слиједили његови пријатељи, други бивши директори и професори. Чланак се завршава патетичноузвишено: „Благо српској деци и душама великих добротвора.

⁴ Бурлескне минијатуре о изборима министара, нарочито просвете, врло су честе у Домановићевим чланцима: „Кад се ово дана пронеше гласови о министарској кризи и кад настаде грозничаво интересовање и запиткивање: 'Је ли свршено? ... Који су нови министри?', сви први родољуби беху јако забринути. Народ је највише страховао и зебао због министарства просвете да не падне у какве невеште руке, да ту не седне какав нестручан човек“. („Не страхујмо за привреду“, *Огјек*, 7. октобар 1902) / „Многи су разбировали и нагађали зашто је Лука Лазаревић постао министар просвете [...] Ми смо већ рекли како се Лука мучио и патио трчећи на сто страна за плате и многе хонораре, јер је требала држава да му накнади штету на зејтину и вину. Јадна му накнада кад се човек жив намучи и изломи под старе године у толиком штрапацу. Да би се тај племенити човек спасао и избавио невоље, крајње је време било да се све плате његове и хонорари сконцентришу уједно, да све прима на једном месту. Бирали су положаје и звања и никако да се нађе тако zgodна плата која би и изблиза одговарала свима његовим хонорарима и плати директорској. Једино министарски положај што је најближи, и због тога му предложи да буде министар. Опет је у штети две-три хиљаде динара, ал' Лука је ту жртву принео на олтар отаџбини, коју жарко љуби. Увек племенит!“ (*Огјек*, 16. децембар 1902).

Њихове ће душе на небу царовати ка' им име на земљи царује!" Текст комплементаран овом, датума 7. априла, доноси жучну исправку („Сви смо се радовали, тада смо донели белешку 'Благо српској деци'"), гдје велики Срби, професори, другови, свешћена лица, најодушевљенији приложници постају шри матора Србина, шри човека без икога свога који имовину завјештавају цркви, виртшаферки и митрополиту за цубе од хермелина. Да ли је прича истинита према мјерилима најтврђе фактографије није нарочито важно – анегдотални карактер сижеа служи писцу два чланка да разобличи појаву, да укаже на трагедију српског школства које није најпрече ни онима који су у њему провели цио радни вијек. Да је српска школа последња на памети српском друштву Домановић истиче и у критици упућеној женском грађанском слоју тадашње Србије, његовим удружењима и активностима. Домановићева сатира у овом случају испоставља се и као унеколико ретроградна: критика феминизма који се тих година већ дубоко укорјењује барем у градским срединама. Осим што феминистички покрет приказује као по заједници деструктиван и неприродан, Домановић „учевне" жене слика и као лицемјерне, женским покретом преображене дефектне личности.⁵ Ученице универзитета и виших школа у Домановићевој сатиричкој конфигурацији забаву изналазе у призивању духова, опањавању колегиница и бескрајним ситничавим тужбалицама на протраћеност својих ванредних особина у малограђанској средини, док им је, истовремено, ултимативни доказ освојене слободе и равноправности прилика да у зборницама пуше и пију коњак:

У тој школи из давних времена све сами женски учевњаци. Да их види какав наш наивни сељак како су метнули преда се дебелу књижуру, прекрстили ногу преко ноге, метнули и наочари женски учевњаци, пуше и намрштено студирају, би се човек лепо претурио од смеја. Причао би то сигурно свуд по селу, али му не би нико веровао, као оно Црногорци Драшку војводи кад се вратио из Млетака (Домановић 2017: 253).

Сљедећи примјер још је индикативнији. У њему се види колико је порозна граница између Домановићевих књижевних и публицистичких

⁵ Запањујуће је да се малтене идентични редови Домановићевим сатиричким написима могу наћи у текстовима Скерлићевим. Године 1912. он пише: „По нашим селима власти имају муке са сељацима који ни по коју цену неће да дају женску децу у школу. Велики проценат неписмених у Србији долази поглавито од сеоског женскиња, које још живи у царству мрака предрасуда и празноверице. А шта да се каже, какве карикатуре да се чине од нашег четвртообразовног, помодног варошког женскога света, који свој живот проводи у нераду и харемском кићењу" (Домановић 2000а: 149).

текстова – све до последње реченице, у којој је евидентно да се износе директна поука и препорука, текст је језгро сатире стилски и садржински препознатљиво домановићевске:

Ни сам ђаво не зна што смо ми Срби богу требали. Сео ђаво па се чуди: Србин опанке нема, а купује кишобран, соли нема у кући, а има визит-карте, куће нема, а пазари прозоре, деца се гуше по мрачним и влажним избицама, а Срби се сетили да лече Русе чак на Далеком истоку. [...] Сутра нек напише писмо какав било занесењак из Америке, у коме би се жалио како нема добрих путева за нијагарски водопад, и шта мислите? Одмах би поникао одбор госпођа и госпођица. Главни одбор, пододбори, концерти, конфети, прогласи, троњавања женских срца. „Прилози за улепшавање путова у околини нијагарског водопада“. Направите школе својој деци, родољубиве Српкиње. Не радите оно чему се и сам ђаво чуди, ако бога знате! („Наш женски свет“, *Страгија*, 25. децембар 1904)

Оно што Домановића нарочито мучи, према чему је окренут гњев његове сатире, али и чини се његов отворен политички ангажман, јесте што српско образовање не напредује ни темпом ни у оном правцу које од њега Домановић као просветни, културни и друштвени радник очекује.⁶ Сеоска Србија нарочито споро напредује у описмењавању.⁷ И у младој независној држави школство се обликовало према промјенама владајућих структура, затим израженој централизацији и државе и културног простора у цјелини, трпјело вјечну оскудицу средстава, књига, учила и наравно – кадра. Закони доношени ради његовог унапређења и достизања европских узора остајали су више у домену лијепих жеља и добрих намјера. Осим тога, нагли пораст писмености у градским срединама са очигледним запостављањем образовања сељака носи собом једну појаву на коју Домановић такође концентрише свој критичарски јед – могли бисмо је назвати *йарадоксом йисменосџи*. Ријеч је наиме о томе да се већина описмењеног и образованог становништва концентрише у варошима, на бирократским, чиновничким, канцеларијским пословима, на непрегледној администрацији, творећи један гломазни паразитски организам који не само да не користи младој држави већ је директно и угрожава. Чланак из Страдије, „Форма нам је најпреча“, слика ситуацију гдје школски лекар

⁶ Ј. Скерлић биљежи 1909. да ван сваке сумње „у погледу писмености стојимо међу последњим народима у Европи“.

⁷ Обиље прецизних података о овом питању налазимо у врло информативном тексту М. Исића, „Писменост у Србији у 19. веку“ (Исић 2003).

нема надлежности да распусти школу у којој се појавио шарлах, него се ученици разбољевају и умиру чекајући да се однесе захтјев за распуштање и донесе одлука о истом (24. фебруар 1905).

У карикатуралној слици свега што је у једној култури сакрално и узвишено Домановић даје и слику незаинтересованости способних колико и ужурбане, беспотребне ажурности оних других, изобличавајући истовремено и ужасан квалитет наставног материјала, али и корупцију међу просветним радницима (ово је можда понајвише видљиво у сатири „Како се провео Свети Сава у Вишој женској школи“). Првог просветитеља српског, као грдне конкуренције или као неког ревизора, плаше се професори Високе школе, митрополити, „само се наставнице Више женске школе нису плашиле, оне ни сањале нису да ће им баш св. Сава бити управитељ, а иначе шта би се за њега могле интересовати. Он је стар, долази са оног света, а калуђер, што је најгоре: дакле, шта се онда ту још могу интересовати наставнице женске школе“ (Домановић 2017: 254).

А већ наш Просветни савет добро знамо. Он никад не може да буде како треба. Разлог врло прост. У нас Срба свуда и на свим пољима има две врсте људи: људи који знају и разумевају ствари, а неће да раде, повукли се, гледају језиво и разочарано у своје доба и очајавају; а с друге стране имамо људе који не знају ништа, али се користе неактивношћу паметних и раде. (...)

Исто тако састављени Главни просветни савет из некаквих филолога, који су целог века само кварили српски језик и писали неке глупе саставе о језику, и из педагога, који збиља за ово време изгледају као да су спали с Месеца. Ако направе програм за школе, не зна човек да ли да се смеје или да плаче и кука, а кад препоруче какву књигу као корисну за младеж, онда је, с мало изузетака, не узимај у руке. Они чак често поделе улоге, па сами пишу књиге, сами их препоручују, а добра држава штампа и плаћа лепе хонораре за лоше ствари. Један од њих „убрао цветак милој дечици“, други „приредио збирчицу“, трећи „написао уџбеник“, и тако они лепо и рационално експлоатишу свој положај и помажу „сами себи и друг другу“ (Домановић: 252).

Наука, која треба да буде носилац прогреса у сваком смислу, нарочито трпи инвективну критику Домановићевог пера. Посебно је Домановић оштар према сопственој струци, филолозима, писцима и професорима. („У књижевности владају закони Дарвинове борбе за опстанак“, пише Домановић, издвајајући као нарочите врсте *лењивце*, *преживаре лиџерарне*, *књижевне плодаре* и *дебелокожаре*.)

Чудновата је ствар да се ми Срби баш на такозваном научном пољу знатно разликујемо од других народа. Код других несрећних народа, научници више дају науци него наука њима, али код нас потомака врлих предака иде сасвим друкче: наши научници, с мало изузетака, имају од науке велике користи, а наука од њих – велике штете. Ето, како се и ту огледа наш витешки дух и наша генијалност, јер ми не служимо науци ропски и слепо као други бедни народи, већ смо успели толико да чак и та горда наука служи нама: ми њој господаримо, а она нама робује. Никад се страни научници не могу попети на такву висину и заузети тако доминирајући положај према науци, као што смо ми за врло кратко време успели (Домановић 1964 II: 69).

Домановићеве пародијске и сатиричке конструкције тако показују, врло јасно, јанусовско лице – оне су истовремено и непорециво умјетничке, свевремене, самим тим *дисциплиниране* од сопственог предмета, али и према захтјевима жанра савремене, *ангажоване и конкретне* (Линда Хачион пародију назива најчешћом формом текстуалне ауторефлексије нашег времена).

*Домановићева кришика образовања и науке
у ширем културноисторијском контексту*

Како сваком великом таленту, да би се развио до крајњих граница свог потенцијала, погодује извјестан тренутак, тако је се, изгледа, српској култури посрећило да Домановић заостри своје пародијско перо у једном специфично осјетљивом моменту наше културне историје. (Њих није било мало, и није да се при површнијем погледу не би могло учинити да је сваки тренутак у нашој новијој историји за пародијске радове на неки начин погодан, али однекуд је требало *одсудно поочећи*.)

Радоје Домановић почиње да опсервира и пише онда кад се у Срба очитују резултати судара различитих модела семиологизовања стварности: када се у раду историјске и књижевноисторијске филолошке школе довршава операција одстрањивања „квазинаучне“ мистификације колективног искуства, али када, такође, снага чисто научних модела није довољно јака да би помирила наизглед супротстављене системе мита и повијести, нити им је, у име тог мира, јасно раздвојила домене и задатке. „Критички принцип одабирања и процјењивања чињеница базирао се на позитивистичким схватањима која су настојала да раскрсте са романтичарским субјективизмом“, пише о овој чувеној школи Божидар Пејовић (1975: 15).⁸ Ирена

⁸ Не треба ипак никада сметнути са ума да су припадници ове научне струје често имали врло истанчан нерв за епику и предање, и нису ни издалека били искључиви

Грицкат примјећује да се практичне стране Вукове језичке борбе устаљују до дубоко у другу половину 19. вијека (Грицкат 1988: 296). Осим тога, међу Србима живе и трву се подједнако националне идеје и идеали Уједињене омладине, колико и скепса и критика истих из пера Светозара Марковића. То су заправо различите стране истог процеса: Слободан Јовановић пише да су припадници омладинског покрета „одгајени на Косовском миту“ који су примали као чисту историјску истину, „уверени о херојском карактеру српског народа“, док је С. Марковић „замерао Омладини да национални проблем посматра кроз народне песме и историјске успомене, без чињеница садашњости“, изводећи, у крајњим консеквенцама, „нешто као кризу нашег национализма“, што ће довести и до мишљења да националистичке идеале треба у потпуности, као некорисне у практичном свијету, одбацити (Јовановић 2005: 19), итд.

Радоје Домановић, дакле, долази као *пријовједач и публициста* на наизглед примирено попрште сукоба романтичарске историографије и њених критичара, затичући ове потоње као неспорне побједнике, али њега не занима много шта на ту тему имају да кажу једни или други; њега се, као критичара друштва, тиче далеко занимљивији процес: а то је директно свједочење посљедицама, непосредним колико и посредним, на свакодневном нивоу – у кући, канцеларији, у кафани, у мислима и емоцијама марвеног трговца, професорке у паланци, међу чиновницима, пиљарима, старим сељацима, дјецом у школи, њиховим родитељима (и чувеним стринама). Домановић се често изругује и модалитетима и дOMETИМА српске науке, али не улазећи у правце, струјања, школе и резултате, него са тачке гледишта гадљиве на каћиперство, јавашлук, аматеризам, синкразију свега најбаналнијег на шта је концентрисан у нашем (колективном) карактеру. Критикујући све те појаве управо код оних који би требало да су предводници сваког напретка у једном друштву које се труди да буде или јесте просвећено, сатира Домановићева испоставља се и као пророчка, у једном изразито дистопијском смислу. „Штета те још више таквих немамо, али постепено напредујемо, и неће дуго проћи а у изгледу је да стигнемо ову идеалну земљицу у којој сам провео неко време“ (Домановић 2000: 91).

нити неосјетљиви на потенцијал *усменої* као валидног (и) историографског извора. Стојан Новаковић је децидирао да је и народна историјска традиција извор, али да је историчар дужан да је пропусти кроз нарочиту херменеутичку пресу: „Међутим, колико би било погрешно примити народну традицију као објективну слику догађаја, не мање би било погрешно и одбацити је *само зато што није иошїуно објективна слика догађаја* [курзив Н. Б.] (Новаковић 1975: 53).

Јер, једно је испратити процес оком и писмом учењака, чија је херме-
неутичка апаратура најчешће довољна да без дубљих идентитских расапа
посвједочи и опише трансформацију, а потом дезинтеграцију поетизованог
историјског наратива уграђеног у темеље колективног идентитета, а нешто
сасвим друго *доживљавајући* круњење мита дубоко сраслог са језиком⁹, дакле,
бићем и душом „обичног“ субјекта. И то Домановић и децидира: „Најкул-
турнији, најпросвећенији народи на свету поносили би се нашом народном
поезијом, а ми је напуштамо, ми бежимо од ње па тражимо декаденте. Ме-
сто да нам је наша народна поезија подлога за образовање, ми је не знамо.
Наш женски свет чита сулуде, фантастичне романе, удара у клавир и дречи
којекакве изанђале песметине, а не зна какво благо лежи у народној нашој
поезији.“ („Наша народна поезија“, *Сшрагија*, 1905). Ту је Домановић близак
Полу Вејну који тврди да је „осећање истине врло широко (оно лако обухвата
мит), али исто тако ‘истина’ значи много ствари [...] и обухвата књижевну
фикцију“ (Вејн 1997: 25). Другим ријечима, Домановићу је недовољан, па
чак и иритантан, уображен, сцијентифички поглед на проблем, он не захвата
ништа од непрегледног емотивног поља везаног за мит чије је постојање ап-
солутно непоречиво, дакле према томе и неопозиво истинито. Гносеолошки
расцјеп као нарочита посљедица реконфигурације српске историјске науке,
што је годинама уназад „континуирано следила животворну нит народне тра-
диције и легендарног моделовања прошлости“ (Сувајџић 2005: 96), не може
се премостити једноставним признањем да романтичарски историчари врше
духовни диктат а њихови противници непотребан остракизам, јер дух српског
ученика није васпитаван да преиспитује, критички оцјењује. О „индоленцији“
и „утрнулости осећања за јавну ствар“, „барској некретности нашег најмлађег
света“ пише и Скерлић 1905. године (2000а: 36). Све ово је важно нагласити
и стога што у Домановићево вријеме у основним школама, па и гимназијама,
процентуално предњаче предмети посвећени матерњем језику, књижевно-
сти, вјеронауци, историји, географији, што свједочи о бризи да се солидно
фундирају идентитетске националне окоснице. Ово важи као констатација
за више-мање све европске школе тог времена. Зато је Домановићу и као
професору, и као културном раднику, али и као родољубу веома битно на
који начин се та знања утемељују.

⁹ Наиме, један од првих услова за генеричко поље дјеловања пародијског и сатиричног
јесте нека врста егзистенцијалног слома у говору, у језику. О томе изванредно пише
Драгана Вукићевић у текстовима „Косово и реторика антијунака“ и „Бог који оду-
стаје: Илија Вукићевић ‘Прича о селу Врачима и Сими Ступици’ и Радоје Домановић
‘Марко Краљевић по други пут међу Србима’“ (Вукићевић 2012).

У неоспособљености умног апарата прво ђака, а онда затим и грађанина, да критички мисли, процјењује, управо леже трагедија и лакрдија неуспјеха новијих српских едукативних образаца и научних напора у Домановићевој сатиричкој интерпретацији. Јунак ове сатире није научен да независно мисли, да се дистанцира; он се поводи и некритички усваја. Према наслијеђеном митском он има емотивно-атавистички однос, према новом, са претензијама на научно и чињенично – незаинтересован, у најбољем случају неповјерљив. Никада није научен да у себи премјери и приближи ове двије категорије знања.

Посљедице описаног раскида у нашим специфичним културним приликама морале су се показати дубљим, можда и кобнијим, него у неким другим срединама гдје је историја могла много раније, плодније и независније да се развија без значајног ослањања на колективни мит са историографским претензијама. За огромну већину српског живља, комуникативни потенцијал конекције са пређашњим временима, са националном историјом, као и емотивна веза са прошлошћу и прецима за једно дуго вријеме, до прага модерног доба, зависили су управо *од њиховог усменог*.¹⁰

И ти тренуци кључног прелаза одлично се виде на многим мјестима Домановићевог опуса, али најупечатљивије у приповиједи „Гласам за

¹⁰ Алаида Асман, пишући о *раду на националном ђамању*, сумира да „свака култура располаже начинима за васпитавање којима чланови групе преносе знање *важно за њихованак* дотичне групе“ [истакла Н. Б.] (Асман 2002: 11). Она такође испитује, самјеравајући одређене културноисторијске матрице, услове „константности“ хебрејске, грчке, па и циљне домаће, њемачке културе (наводећи, нпр, да „константност грчке културе“, без обзира на све изазове са којима се суочила, лежи у идеалу хуманизма оличеном у *хеленском принципју образовања* (Исто: 13). Идеал античког културног сразмјера као циљ пред наше друштво ставља и Слободан Јовановић: „Као пример једног високог културног обрасца узима се онај образац који су стари хуманисти израдили на основу античке филозофије. Они нису бринули о усавршавању друштвених установа, него о облагорођавању појединаца. Облагорођавање је требало да почне самопосматрањем и самосавлађивањем“ (Јовановић 2005: 42). Домановић и Јовановић, дакле, дијеле исту жижну тачку у програму културног препорода: фокус је на истанчавању појединачне свијести, индивидуе.

Налази Асманове инспиришу да се пред нашу културу, а у вези са овом темом, тј. Домановићем, поставе два занимљива питања. Прво је – на чему се заснива *константност* српске културе (ако се одлучимо да пренебрегнемо репетитивне, понешто самооправдавајуће судове о њеном трагичном дисконтинуитету, будући да је сви ипак посматрамо као један, па био он и химерски, организам), а друго, на које начине кодирамо знања важна за опстанак нашег колектива? И питања и могући одговори везани су једнако колико за Домановићево толико и за наше вријеме. Они су базно ткиво Домановићеве критике нашег менталитета, у ужем смислу критике васпитања и образовања.

слепце", са индикативним поднасловом „Из школског живота". У крунској сцени је илустрована парадигма расапа између усменог, колективног памћења и позитивистички схваћеног, чињеничног знања, пукао је непремостив понор између старог и новог. Цијењена сеоска старина, деда Мијат, који очигледно ужива симпатије и централне наративне свијести, наљућен што епска пјесма служи само као подлога за тумачење граматичких категорија и стилских фигура, прекида школски испит кратким и страственим говором:

Ако се тако мора, онда баците ви те ваше програме, па затворите све школе, да деца цаба не седе. Тај ваш програм узбунио децу којечим, па сад не зна код толике школе шта једе коњ, а то знају пре него што дођу у школу. Ако је тај програм таки, онда је боље да нема ни њега, ни школе, већ *га ѿођу слейци ѿо свейшу, ѿа да ѿевају оне наше сѿаре ѿесме и јунаке* као за моје младости, а ми онда нисмо били гори! [...] – Богами, паметно вели деда Мијат, мудар је то старински човек! И ја гласам за слепце! – рече полугласно за се један сељак, коме је гласање већ прешло у навику, те тиме прекиде тешку, дубоку тишину [подвлачење ауторово] (Домановић 2000: 261)

Читалац, нарочито данашњи, али све су прилике и ондашњи, свјестан је генезе сатиричног текста. Он види да иронички напон извире из дивергенце у којој, на примјер, епска формулативност или сакрална симболика једном јунаку значи биће, постојање, а његовом саговорнику само празну љуштуру („Марко Краљевић по други пут међу Србима", „Како се провео свети Сава..."). Оба читаоца разумију да се Домановић пита шта су Срби тачно добили тиме што су појели срце свога мита, да ли нам је залогај тада (до данас) запао у грлу, које су посљедице научне побједи, али и колико нас је освијестио, ојачао, изобразио тај процес, ако је уопште? Одговарајући на та питања, једнако као и одбијајући одговор, читалац такође мора да се определијели ако га је сатира на било који емотивно-когнитивни начин ангажовала.

Зато су Домановићеве сатире, осим начелне универзалности, веома „националне" и тешко преводиве.

*Од добре дечице до идеалне земљице.
Како се ефикасно ѿдижу ѿслушни ѿрађани.*

Домановићу је највише стало до тога да укаже на механизам у коме се, при оваквом приступу васпитању и школовању, ломи дух појединца и установљава атмосфера некритичности, беспоговорне послушности,

лицемјерја, малограђанштине и полтронства.¹¹ И премда су свакоме ко је и дошао у додир са Домановићевим дјелом прва асоцијација на поменута дјела чувене сатире „Данга“, „Мртво море“ и „Вођа“, скоро да нема реда из Домановићевог пера да се на овај или онај начин не дотиче суштине поменутог процеса и његових консеквенци. Домановић непрестано указује на испразност љуштура знања, на механичком усвајању обимних садржаја, што изневјерава идеал према коме би образовни систем требало да служи ученику да научи да мисли интензивно критички.

Рецимо, у наративној редупликацији „Мртвог мора“ у средишту се налази чувена домановићевска *сџирнина ѓарадиѓма* (образац који креће од куће, од најмањих ногу, поштује се до танчина у школи, ширећи се у концентричним круговима на све друштвене слојеве и „милу нам и напаћену земљу“):

Ма шта човек радио, или не радио ништа, у свему моја добра покојна стрина мора наћи неке опасности. Ако спаваш – ху! Ако пијеш воду – хууу!... Ако седиш – хууу, ако идеш, опет оно несрећно и злоуко хууу! [...] Умногоне ми цела ова наша „мила нам и напаћена земља“ личи на моју покојну стрину. [...] У детињству ме је, пре школе, васпитала сирота стрина, и то, разуме се,

¹¹ Током иницијалних истраживања за писање овог текста, пажњу нам је привукло неколико савремених студија о групним менталитетима. Пажњу су нам нарочито привукле студије (пост)совјетског колективног карактера, јер се историја руског народа с правом може, бар донекле, поредити с нашом. Од битних особина неидеализованог колективног идентитета сачињеног од истих или веома сличних ћелија-појединаца, руски аутор Н. С. Розов издваја: недостатак индивидуализма, подређеност колективном мишљењу, екстремну прилагодљивост друштвеном уређењу – адаптација је пасивна а индивидуа „кротка“; појединац је тзв. „једноставна“ особа, неупадљива у „интелектуалном, етичком и симболичком смислу“; типични појединац, даље, „хијерхијска“ је личност која разумије да се не само економске и социјалне прилике, већ и људска права, достојанство, поштовање дистрибуирају у складу са социјалним статусом и положајем у структурама власти; даље, ова особа је и хронично незадовољна оним што јој је предидијељено као „прикладно“, и зато завидљива, фрустрирана систематском диспропорцијом између жеља и тога „датог“; описани је несигуран у себе и све око себе јер се не може ослонити на дјеловање институција, што значи да крши у свакој прилици правила правних и социјалних структура, сматрајући да има и потребу и право да обманује све са ким има посла, бринући о опстанку или уско схваћеним прагматичним интересовањима; на крају, сав тај осјећај инфериорности компензује се свијешћу о колективној супериорности (бити дио нечег изузетног, народа или царства), па се јавља и носталгија за идеализованом прошлосћу, као и ксенофобија и параноичне пројекције о постојању спољних и унутрашњих непријатеља (Розов 2020). Све ово звучи као идеалан предлог за Домановићево дјело у цјелини. Али, на другом мјесту, уколико прислонимо отисак ове критике постсовјетског менталитета уз данашњи сопствени одраз у огледалу, да ли ће нас ужаснути непоречиве сличности и да ли смо уопште у стању да их уочимо?

као паметна жена, без батина, а после сам ишао у школу, где су, од основне школе па до највише, програми тако дивни да ја и дан-дањи верујем да је моја стрина била, јадница, у Просветном савету и имала најјачи утицај. Дакле, школа је продужила васпитање исто онако као и стрина, само мало савршеније, батинама. [...] Свака се прича тако лепо објасни и из ње извуче корисна поука како треба да се владају добра и послушна деца. Добра деца не иду, не трче, не разговарају, не пењу се на дрвеће, не једну воће, не пију хладну воду, не излазе у шуму, не купају се, и – већ ко ће све то набројати. Накратко речено, били смо преплављени таквим мудрим и корисним поукама, те смо се сви утркивали ко ће бити непомићнији. [...] Све је то у нас само зачетак добра. Били смо добра и послушна деца и, додуше, из године у годину свака је генерација све више и више обећавала да ће ускоро наша земља добити тако исто добре и послушне грађане, али ко зна да л' ће доћи то блажено време да се наше тежње, управо мисли и идеали моје покојне, генијалне стрине, потпуно остваре у овој намученој Србији, коју овако жарко и искрено љубимо (Домановић 2000: 59–64).

Бурлеска и парадокс достижу врхунац онда када се оцртава идеални програм у коме ће ученик бити у потпуном служажском односу спрема професора. То је можда и најбољи начин да се савршено одгаји беспрекоран улизички менталитет:

[...] значи одвоје од посла по једног ученика, те место да учи оно што треба, а он ради као покућар. Осветник Косова, под оружјем светлим, љушти кромпире, сецка лук, пере шерпе и чиније, цепа дрва, чисти госпођи официрки ципеле, негде пере и пелене. Ту проводи време, прима наредбе од куварице и слушкиње, и ако није с њима лепо, ту су грдње, псовке, ту су леви епитети: 'стока, животиња, свиња', па и гори. Тако се диже понос, ту се вуку канте и шамари, ту се негује дух српског витеза. [...] На крају године, по одслуженом року, преведе га у старији разред; па мирна крајина! („Наставник и ученик“, *Сшрагија*, 23. јануар 1905.)

Да би слика била потпуна, Домановић инсистира на теми запостављања физичког одгоја и тјелесне културе ученика, до које му је изгледа нарочито стало. Едукативни систем брутално изневјерава античку хармонију духа и тијела на велику штету овог потоњег – свакако је сигнификантно и то да је један његов рад, са научним претензијама, посвећен управо важности тјелесне активности и игре као феномена у школи, тј. међу ученицима:

Методи телеснога васпитања почињу се већ јављати у најсавршенијим својим облицима, те ово при примени врши свој главни задатак, и утиче, да се тело хармонично развија са душом, те се тако осигурава боља будућност, и

ујемчава културно и просветно напредовање и родно. Код нас се Срба врло мало водило рачуна о оваквом васпитању, а за последњих неколико година се у гимназијама, где је готово најпотребније, сасвим и напустило. Сви ми осећамо штетне последице овог свог немара, а нема сумње, да ћемо их још дуго осећати. Врло се често на жалост, тражи у школи само маса најразноврснијег знања, и жели се, да се оно у што већој мери нагомила у детињем мозгу, а врло се мало или чак ни мало не пази на здравље и телесно васпитавање ученика. По некад се чак иде тако далеко, да се деци, коју сама природа гони на кретање и игру, приписује у погрешке играње, па их често наставници прекоравају тиме, кад не знају лекцију (Домановић 1897/1898).

Истичући да је *здравље* предуслов сваког напретка, нарочито умног развоја, Домановић потенцира да поменута, на многе начине погрешна, пракса у српским школама још више продубљује јаз између наставника и ученика, а има и озбиљне нуспојаве које се огледају у немиру, расијаности, непажњи и агресији сапетог дјетета у учионици.

*

Опсег Домановићеве литерарне и публицистичке критике не може се исцрпити ни у сумарном тексту прегледног типа. Овдје је акценат стављен на трансфигурацију историјских наративних матрица и њихов пријем и тумачење међу Србима, који се испостављају не само као умјетничко свједочанство о распау једног специфичног митопоетског и митоонтолошког свјетоназора, него и као критички пресјек дијахроније широког образовања ондашњег српског народа. Домановић бира тренутак који се испоставља као идеалан за сатиричко обликовање будући да зумира стање међувремена и међупростора, скоро замрзнутог хронотопа, када један систем одумире а други још није ухватио одговарајући замах нити успоставио стабилне координате. Тај тренутак празнине у коме се сударају одједи старог и наговјештаји новог, готово у потпуности испражњени од смисла, повремено Домановићеву сатиру боји тако црним, гротескним тоновима да из ње ишчежава хуморно и читалац се сусреће са ехом умножених гласова Домановићеве групе неиздиференцираних појединаца. У том прелазу пред читаочевим очима развија се јасна слика једне когнитивне дисонанце, процеса који се у овој изванредној прози претвара у идентитетски расап, на жанровској граници психолошког хорора. У дистопијском приказу савремености, најстрашнији су ти тренуци до крајности изведеног онтолошког песимизма.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- АСМАН, Алаида. *Рад на националном џамћењу*. Превела Александра Бајазетов Вучен. Београд: Библиотека ХХ век, 2002.
- ВЕЈН, Пол. *Да ли су Грци веровали у своје мишове?* Превео Павле Секеруш. Београд: Светови, 1997.
- ВУКИЋЕВИЋ, Драгана. „Бог који одустаје: Илија Вукићевић 'Прича о селу Врачима и Сими Ступици' и Радоје Домановић 'Краљевић Марко по други пут међу Србима'". *Српски језик, књижевност, уметност*: зборник радова са VI међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу. Књ. 2. (2012): стр. 226–233.
- ГРИНБЛАТ, Стивен. „Култура”. Превео Владимир Гвозден. *Злаћна трега*: лист за књижевност, уметност, културу и мишљење. Год. 4, бр. 37 (нов. 2004): стр. 40–43.
- ГРИЦКАТ, Ирена. „Наука о српском језику код Срба у другој половини 19. века”. *Наш језик*. XXVII/5 (1988).
- ИСИЋ, Момчило. „Писменост у Србији у 19. веку”. У: *Образовање код Срба кроз векове*. Београд: ЗЗУНС – Друштво историчара Србије – Историјски институт, 2003.
- ЈОВАНОВИЋ, Слободан. *Влада Александра Обреновића*. Књ. 3. Београд: Издавачко и књижевско предузеће Геца Кон, 1936.
- ЈОВАНОВИЋ, Слободан. *Културни облици*. Београд: Стубови културе, 2005.
- НОВАКОВИЋ, Стојан. „Народне традиције и критичка историја”. У: *Стојан Новаковић и „филолошка критика”*. Београд – Нови Сад: Матица српска – Институт за књижевност и уметност, 1975.
- ПЕЈОВИЋ, Божидар. Предговор. У: *Стојан Новаковић и „филолошка критика”*. Приредио Божидар Пејовић. Београд – Нови Сад: Матица српска – Институт за књижевност и уметност, 1975, стр. 7–41.
- ПОПОВИЋ, Богдан. *Антологија српске књижевне критике*. Београд: Нолит, 1958.
- РОЗОВ, Н. С. „Российский менталитет: наиболее конструктивные концепции и их критика”. <<https://nsu.ru/filf/rozov/publ/rus-mentality.htm>>, б. 4. 2020.
- СКЕРЛИЋ, Јован. *Писци и књије*. Књ. I. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2000.
- СКЕРЛИЋ, Јован. *Српске шеме*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2000а.
- СТОЛИЋ, Ана. „Место учитељског позива у систему образовања у Србији 19. века”. У: *Образовање код Срба кроз векове*, Београд: ЗЗУНС – Друштво историчара Србије – Историјски институт, 2003.
- СУВАЈЦИЋ, Бошко. „Иларион Руварац о Панти Срећковићу”. У: *Мишолошки зборник 14: Академик Панћелија Срећковић*. Београд – Рача: Центар за митолошке студије, 2005.
- НУТСЕОН, Linda. *A Theory of Parody: The Teachings of the Twentieth-Century Art Forms*, Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 2000.

ИЗВОРИ

- ДОМАНОВИЋ, Радоје. *Сабрана дела I–III*. Приредио Д. Вученов. Београд: Просвета, 1964.
- ДОМАНОВИЋ, Радоје. *Саширичне приповешке*. Београд: Просвета, 2000.
- ДОМАНОВИЋ, Радоје. „Вођа” и *изабране сашире*. Београд: Вулкан издаваштво, 2017.
- ДОМАНОВИЋ, Радоје. „Дечије игре у нашој гимназији”. Извештај Српске краљевске ниже гимназије у Лесковцу за школску 1897/1898. Грађа Архива Србије, Архив Министарства просвете.

Nedeljka Bjelanović

*GOOD LITTLE CHILDREN – AN IDEAL LITTLE COUNTRY: RADOJE
DOMANOVIĆ'S SATIRICAL VISION OF SERBIAN EDUCATION AND
SCIENCE*

Summary

This paper attempts to show how Domanović's fiction and journalism discuss the transfiguration of historical narrative patterns, as well as the Serbian reception and interpretation they received. It turns out that Domanović's writings are not merely an artistic testimony on the collapse of a singular mythopoetic and mytho-ontological worldview, but a critical diachronic cross-section of the broader education of the contemporary Serbian population. Domanović selected a moment that proved to be ideal for a satirical approach, zooming in on an intertemporal, interspatial state, a nearly frozen chronotope; the moment when one system is dying and the succeeding one has no appropriate sweep or stable coordinates yet. That moment of a terrible void, when the echoes of the old and intimations of the new clash, almost emptied from meaning, sometimes paints Domanović's satire in such black, grotesque nuances that humour disappears entirely and the reader encounters an awful echo consisting of multiplied, undifferentiated voices. A clear image of a cognitive dissonance unfolds in front of the reader: a process transformed, by Domanović's extraordinary prose, into a collapse of identity, bordering on the genre of psychological horror. Domanović's relentless focus on the educational process and its crucial importance for the development of the individual as a social cell testifies to the importance that Domanović ascribed to this problem, both as an author and as a human being.